

Kroz filozofiju do smisla života: slučaj Tolstoj

Prigodom stote godišnjice smrti (1910–2010)

*Josip Berdica**

Sažetak

Ovim radom nastavljamo nova filozofska iščitavanja L. N. Tolstoja (1828–1910) u hrvatskoj filozofskoj misli prigodom stote godišnjice njegove smrti. U središtu zanimanja stoji njegova »pobožnost mišljenja« (filozofija) u potrazi za vjerom, u konačnici za Bogom. Od mnoštva Tolstojevih spisa napisanih na ovu temu, autor se koristi osobito dvama publicističkima, koji stoje na početku (»Ispovijest«) i pri koncu (»Odgovor na odluku Svetoga Sinoda«) njegove borbe s Bogom i sumnjom u dogmatsko pravoslavno kršćanstvo. Rad predstavlja jedan od mogućih putova za razumijevanje Tolstojeve teodiceje u okvirima ruske religijske filozofije s konca XIX. stoljeća.

Ključne riječi: L. N. Tolstoj, »pobožnost mišljenja«, ruska filozofija, vjera, Bog, Pravoslavna crkva

Uvod

Lav Nikolajevič Tolstoj (1828–1910) zasigurno je najpoznatiji po svojim velikim književnim djelima što ih je napisao u srcu ruskoga realizma XIX. stoljeća. S druge je strane Tolstoj *kao čovjek* bio zaokupljen prije svega Bogom i religijom. Njegov je cijeli zreli dio života, reći će autori, bio posvećen *potrazi za Bogom*. Upravo iz tog razloga uvriježeno je mišljenje kako je Tolstojev život zapravo protekao u stalnoj dihotomiji književnost/teologija, što se manifestiralo ne samo u okvirima njegova književno-filozofskog opusa već, možda i mnogo radikalnije, u njegovim osobnim sukobljavanjima i dilemama. Njegov je život, reći će književni kritičar Richard Gustafson, bio stalna unutarnja borba suprotnosti. Često je ostavljao dojam utopista utemeljenog na »izvornome kršćanstvu« i moralnog ekstremista, u središtu čijega se učenja nalazila prava »tiranija etike« nad svim ostalim segmentima života.

* Dr. sc. Josip Berdica, Pravni fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku. Adresa: Stjepana Radića 13, 31 000 Osijek, Hrvatska. E-pošta: jberdica@pravos.hr

Jedno od temeljnih pitanja koje se neminovno javlja kod svakog temeljitijeg iščitavanja Tolstojevih filozofskih svjetonazora jest: *kakav je odnos između njegove filozofije i vjere?* Uvažimo li Heideggerovu tvrdnju da se temeljna razlika između filozofije i vjere sastoji u tome što ona prva mora postavljati *pitanja* (on je naziva »pobožnost mišljenja«), dok je vjera »pobožno razumijevajuće egzistiranje u povijesti«, čini se i više nego izazovnim produbiti odnos s čovjekom kojega je upravo »pobožnost mišljenja«, prepuna pitanja i sumnje, dovela do njegova »osebujna kršćanstva«, odnosno vjere. Upravo na tom tragu stoji i naš rad kojim nastavljamo *nova iščitavanja* Tolstoja u hrvatskoj filozofskoj misli prigodom stote godišnjice njegove smrti. Naime dok je kao književnik naširoko poznat široj znanstvenoj javnosti, Tolstoj u okvirima filozofije, osobito one ruske religijske kakvu susrećemo u drugoj polovici XIX. stoljeća, kao i njegova filozofsko–moralna i socijalna misao koja nam se otkriva osobito u publicističkim djelima tzv. »posljednjeg Tolstoja«, ostaju zapostavljeni i marginalizirani.

Rad smo zamislili kao sažeti uvod u problem vjere do koje je Tolstoj stigao nakon pomnog izučavanja svijeta filozofa, u kojem je započeo svoju životnu potragu za odgovorom na temeljno egzistencijalno pitanje — *što sam ja?* Premda je u početku velike duhovne krize razrješenje ovog pitanja i onih uz njega vezanih potražio u razumu i odgovorima što ih je razum nudio u mislima istaknutih filozofa, Tolstoj je zaključio da se odgovori na egzistencijalna pitanja ne mogu izraziti riječima, odnosno »oruđem misli«, kako ih on naziva, te sam uočava vlastitu grešku: »Tražim odgovore na pitanja koja su u suštini iznad razuma i zahtijevam da budu izražena riječima, oruđem razuma, i onda se čudim što forma odgovora ne zadovoljava razum.«¹

Egzistencijalna pitanja dakle nisu pitanja razuma, jer razum na njih nije kadar pružiti odgovarajuće odgovore. Naprotiv, ta su pitanja, i to je jedno od najljepših mjesta za razumijevanje Tolstojeve vjere, *pitanja srca*. Na ta pitanja ljudi ne odgovaraju »oruđem razuma«, već cijelim životom, djelima, od kojih je riječ samo jedan dio. Sva vjerovanja koja imamo, reći će, nisu utemeljena na riječima i rasuđivanjima, već na čitavom nizu djela, ljudskih života, koji su nesvjesno utjecali jedni na druge. Na tragu ovih misli želja nam je ukratko ukazati na moguće putove razumijevanja Tolstoja izraslog iz egzistencijalnih pitanja, onog Tolstoja kojeg mi nazivamo »posljednjim«.²

1 Usp. L. N. Tolstoj, »Pisma 1845–1886«, *Sabrana dela Lava Nikolajeviča Tolstoja*, sv. 17, Prosveta–Rad, Beograd, 1969, str. 477–478. Sve navedene citate prilagodili smo hrvatskom jeziku, osim ondje gdje bi se takvim zahvatom izgubio smisao pojedinih riječi karakterističnih za rusko pravoslavlje.

2 Smatramo da je za našu temu Tolstojev život najbolje tematski podijeliti na dva dijela, čime ističemo njegov *idejni* razvoj, a ne toliko književno stvaralaštvo (kao primjerice Lauer koji razlikuje tri stvaralačke faze u kojima prati rano stvaralaštvo, vrhunac u »Ratu i miru« i »Ani Karenjini« te stvaralaštvo nakon velike duhovne krize). U našem slučaju treba dakle razlikovati pojam »ranog« (do moralne krize s konca sedamdesetih godina XIX. stoljeća) od »posljednjeg Tolstoja« (od početka osamdesetih godina do konca života).

1. Odakle krenuti u potragu za razumijevanje »posljednjeg Tolstoja«?

Način na koji se može proučavati veliko »životno hodočašće« Lava Nikolajeviča, od »pobožnosti mišljenja« do njegova »osebujna kršćanstva«, jest višestruk. Mogu se uzeti njegova (osobito publicistička) djela nastala *tijekom* i/ili *nakon* velike duhovne krize, te u njima uočavati mnogobrojna mjesta na kojima sam razlaže kako svoje vlastite tako i odgovore svih onih prije njega koji su pokušavali pronaći svoj put, svoje »osobno pojašnjenje«. Neki će autori sasvim opravdano porijeklo njegove krize i kasnije njegove vjere pronalaziti u kontinuitetu onoga *prije* i *nakon* spomenute krize, uočavajući iste probleme, samo različite metode njihova rješavanja. Kojim god putem krenuli u njihovo proučavanje, uočava se zajednički nazivnik oba načina — *velika duhovna kriza* (1878–1880).

Mišljenja smo da svaka *izvorna interpretacija* Tolstojeve religijske filozofije mora uvažiti taj veliki duhovni lom koji je nastao uslijed »tragična osjećanja života«. S pravom će austrijski književnik Stephan Zweig svoj govor u knjizi »Tolstoj i Nietzsche« započeti biblijskom temom o Jobu patniku koji je živio u zadovoljstvu i izobilju sve do trenutka dok ga Bog (i pitanja koja uz Njega stoje) nije udario kušnjom ne bi li se tako probudio iz tupe lagode estetsko–etičkog života. Kao što će na drugom mjestu zamijetiti poznati kritičar George Steiner, Job je ustvari »crna skaska« koja stoji na vanjskom rubu judaizma, jer »gdje ima naknade (kao u Jobovu slučaju), posrijedi je pravda, a ne tragedija«. ³ U tome se smislu Job i Tolstoj razlikuju jer, kako se čini, u slučaju ovoga potonjeg posrijedi je očito tragedija. Njegov duh, a to je veliki dar za filozofa, nije se zadovoljavao odgovorima koje su mu nudili drugi, već je svagda želio lebdjeti u neizvjesnosti traganja koja donosi veliki egzistencijalni rizik. Rizik od nepravde. Rizik od tragedije. Od tragična nesporazuma. Takav je bio i Tolstojev nesporazum s Crkvom, koju je on doista odbacivao, ali u njezinoj povijesnoj zbilji. On je, reći će povjesničar ruske filozofije Zenjkovski, »samo Crkvu i tražio, tražio je 'otkriveno' carstvo Božje, bogočovječansko jedinstvo vječnog i privremenog«. ⁴

To nije ništa drugo nego upravljenost ka koncu, ka tisućgodišnjem kraljevstvu. On u svakom slučaju, a osobito u odgovorima na vlastita »prokleta pitanja«, nije bio evolucionist kojeg bi zadovoljilo postupno kretanje ka željenom cilju, ka Carstvu Božjemu. Ako netko sumnja ima li u njega eshatologije, neka krene ovim putem u *nova iščitavanja* Tolstoja.

3 G. Steiner, *Smrt tragedije*, Izdanja Centra za kulturnu djelatnost SSO, Zagreb, 1979, str. 14.

4 Usp. V. V. Zenjkovski, *Istorija ruske filozofije*, Službeni list — CID, Beograd — Podgorica, 2002, str. 318. Tolstojeva filozofija povijesti mnogima je bila poticaj za vrijedne studije o njegovu mjestu u okvirima ruske religijske filozofije: I. Berlin, »Jež i lisica. Esej o Tolstojevom pogledu na historiju«, u: I. Berlin, *O nacionalizmu i drugi ogleđi*, Buybook, Sarajevo, 2000, str. 204–277; M. Futrell, »Tolstoy and History«, u: *Russian Literature Triquarterly*, 17 (1982) 1: 63–73; J. Love, »Tolstoy's Calculus of History«, u: *Tolstoy Studies Journal*, 13 (2001), str. 23–37; N. Morzova, *From Universal Laws to Historicity of Knowledge: The Realist Interpretation of Tolstoy's View of History in »War and Peace«*, VDM Verlag Dr. Müller, Saarbrücken, 2008.

1.1. Na putu kroz filozofiju (»Ispovijest«) do vjere (»Odgovor na odluku Sinoda«)

Kojim smo mi putem krenuli u ovome radu? Mi smo od niza važnih, na ovu temu napisanih djela, uzeli dva publicistička, ne isključujući književna, napisana *tijekom i nakon* duhovne krize, za koja smatramo da mogu pružiti djelomičan prikaz »životna hodočašća« što ga je Tolstoj poduzeo. Dok je jedno od njih zvučnije i poznatije, drugo je ostalo relativno skriveno, zbog čega njemu i posvećujemo veću pozornost. U prvome redu to je djelo »Ispovijest«, pisano *tijekom* same krize, u kojem Tolstoj spaja ono prije s onim poslije te jasnim naznakama kamo ide. Drugi publicistički spis napisan je *nakon* konačnog raskida sa službenom pravoslavnom dogmatikom i Crkvom, a kojeg je Tolstoj jednostavno nazvao »Odgovor na odluku svetoga Sinoda«, kojom je ekskomuniciran iz Pravoslavne crkve 1901. Zašto smo krenuli od ova dva publicistička spisa?

Iako se često mislilo da se principe Tolstojeve moralne filozofije može naći u djelima poput »Ane Karenjine« i »Rata i mira«, »Ispovijest«, kao prijelomno djelo u gledanju na čovjeka i svijet, zasigurno je najbolje mjesto za početak analize njegovih filozofsko–religijskih stavova. Naime riječ je o svojevrsnom sažetku njegove religijske prošlosti i uvodu u ono što će kasnije postati njegovo religijsko učenje.⁵ Rad na ovom važnom spisu Tolstoj je započeo 1877. godine, te se za njega može reći da u punom smislu predstavlja pregled njegovih pogleda na vjeru do kojih je došao nakon naporna dorađivanja svojih ranijih filozofsko–religioznih dilema i nedoumica. Spis je dovršio 1882, i trebao je biti objavljen u časopisu »Ruska misao«, no crkvena ga je cenzura zabranila pa je objavljen 1884. u Ženevi. Prvo rusko izdanje ovog spisa izašlo je u Moskvi tek 1906. godine.

U samome spisu Tolstoj otkriva čitav niz filozofa i njihovih djela koji su izvršili manji ili veći utjecaj na razvoj njegovih stavova. Tako Tolstoj polazi od Hegelova shvaćanja da je sve što postoji razumno, zatim koristi svoga omiljenog filozofa Schopenhauera i njegov »Svijet kao volja i predodžba« te djelo »O četverostrukom korijenu načela dovoljnoga razloga«, u kojima govori o (ne)mogućnosti dokazivanja Boga. Čita Kanta i njegovu »Kritiku čistoga uma«, dok je od Descartesa usvojio učenje o sumnji i njezinu nadilaženju kao metodološkom pristupu utvrđivanja sigurnih temelja ljudske spoznaje. Čini se da je Tolstoj dobro proučio i Platonov dijalog »Fedon« u kojem se iznose Sokratovi razgovori prije smrti s učenicima, između kojih se osobito ističe misao da se istini približavamo kad nam se približava smrt.⁶ S druge strane, Tolstoj je iščitavao »Žitija svetaca«, Sveto pismo

5 L. N. Tolstoj, *Traganje za Bogom*, Lento, Beograd, 2003. (za detaljniji prikaz ovog spisa prvotnoga naslova »Uvod u neobjavljeno djelo« vidi: A. Boot, *God and Man According to Tolstoy*, Palgrave Macmillan, New York, 2009, str. 49–68; D. Rancour-Lafarriere, *Tolstoy's Quest for God*, Transaction, New Brunswick, Nj, 2007, str. 11–75; E. A. Steiner, *Tolstoy the Man*, University of Nebraska Press, Lincoln — London, 2005, str. 198–212; A. N. Wilson, *Tolstoy*, W. W. Norton & Company, New York — London, 2001, str. 295–339).

6 Tolstoj će na mnogo mjesta u svojim pismima isticati ovaj motiv blizine smrti i njezina odnosa prema istini (usp.: L. N. Tolstoj, »Pisma 1887–1910«, u: *Sabrana dela Lava Nikolajeviča Tolstoja*, Sv. 18, Prosveta–Rad, Beograd, 1969, str. 339, 357, 365). O ovim će stvarima Sokrat opširno razgovarati s Tebancem Simijom (66b–69e), dok će u pozadini ustvari stajati Platonov dualizam (duše i

(iz kojeg je osobito isticao važnost »Knjige propovjednikove«) te učenja Salomona i Budhe, što mu je olakšalo hvatanje u koštac sa službenim učenjem Pravoslavne crkve.⁷

Relativno skriveno publicističko djelo u kojem nalazimo svojevrzne zaključke do kojih je Tolstoj stigao je njegov »Odgovor na odluku Sinoda«.⁸ Tolstoj ga je počeo pisati početkom ožujka 1901, ali ga je dovršio tek koncem mjeseca, i to prije svega zbog mnogobrojne pošte koju je dobivao povodom ekskomunikacije, a na koju je želio javno odgovoriti u svom »Odgovoru« (poznato je da nije odgovarao na pisma njemu nepoznatih osoba). Po dovršetku rada »Odgovor« je objavljen najprije u Londonu 1901. godine u dodatku časopisa »Slobodna riječ«, odakle je iste godine pretiskan u cenzuriranoj verziji u petrogradskom crkvenom časopisu »Misionarski pregled«. U cijelosti se u Rusiji pojavio 1905. u knjizi »L. N. Tolstoj« E. A. Solovjova, kada je i izazvao najveće zanimanje.⁹

U njemu je Tolstoj želio, kako sam kaže, ukazati na ono što je u samoj »Odluci« nepravedno, ocjenjujući je nezakonitom i namjerno dvosmislenom, proizvoljnom, neutemeljenom, štoviše klevetničkom, s jasnom nakanom da potakne druge na ružne osjećaje i postupke. Prvi dio svoga »Odgovora« Tolstoj je posvetio općem pojašnjenju njezinih nedostataka, dok u drugom dijelu iznosi šest glavnih optužbi od strane Crkve upućenih njemu, na koje odmah odgovara. Za naš rad od iznimne je važnosti zaključni dio »Odgovora« u kojem Tolstoj iznosi *svoju vjeru*, čime nam se u punom smislu otvara *uvod* u ono što će kasnije postati njegovo religijsko učenje.

1.2. Prijepori oko Tolstoja u okvirima (ruske) filozofije

Odmah na početku treba istaknuti kako i danas traju prijepori ne samo o Tolstojevu mjestu u ruskoj religijskoj filozofiji već, što je još značajnije, i o njegovoj vjeri, točnije, o njegovu »osebujnom kršćanstvu«. Dok neki u njemu vide »starozavjetnog kršćanina«, drugi pak »istinskog kršćanina« čija vjera počiva na »izvor-

tijela), u kojem je duša jedina kadra spoznati istinu. Tolstoj mnogo toga, osobito u razmišljanjima o smrti, shvaćenju kao sredstvu odnosno putu (Tolstoj je na jednom mjestu naziva »veliki put«, oslobođenje od tjelesne ovisnosti kako bi se postalo što sličnijim božanskom i Bogu), duguje ovom Platonovu dijalogu.

- 7 Ovo ističe Tomislav Gavrić u svome uvodu u djelo: L. N. Tolstoj, *Traganje za Bogom*, str. 9–11.
- 8 »Odgovor na odluku Sinoda od 20. –22. februara i na pisma koja sam dobio povodom tog slučaja«, kako glasi puni naslov Tolstojeva odgovora na ekskomunikaciju, nalazimo u: L. N. Tolstoj, »Publicistički spisi (1855–1909)«, u: *Sabrana dela Lava Nikolajeviča Tolstoja*, sv. 16, Prosveta–Rad, Beograd, 1969, str. 542–551. »Odluka Svetoga Sinoda« o isključenju Tolstoja iz Crkve objavljena 24. veljače 1901. (po julijanskom kalendaru) u »Crkvenim obavijestima«.
- 9 Od ostalih djela koja se bave ovom problematikom ističemo: A. Boot, *God and Man According to Tolstoy*, Palgrave Macmillan, New York, 2009; A. H. Craufurd, *The Religion and ethics of Tolstoy*, BiblioLife, Charleston, 2009; J. Love, *Tolstoy: A Guide for the Perplexed*, Continuum, London — New York, 2008; H. McLean, *In Quest of Tolstoy*, Academic Studies Press, Boston, 2008; I. Med-zhibovskaya, *Tolstoy and the Religious Culture of His Time: A Biography of a Long Conversion, 1845–1887*, Lexington Books, Lanham — Boulder — New York — Toronto — Plymouth, 2009.

nome kršćanstvu« (zbog čega on sebe naziva »dosljednim kršćaninom«), treći će ga smatrati »mističnim pravoslavcem«, odnosno pripadnikom one tradicije koja je stalno dovodila u sumnju Crkvu kao hijerarhiziranu instituciju koja je jedina pozvana tumačiti vjeru. Treća je linija svakako ona marksistička, koja je, osobito početkom prošloga stoljeća, prednjačila u tome da Tolstoja trajno ostavi u sukobu s kršćanstvom i Crkvom.

Tako primjerice Lenjin u svom poznatom eseju »L. N. Tolstoj i suvremeni radnički pokret« upravo u njemu pronalazi »strasnu kritiku« čitavoga suvremenog, kako državnog tako i crkvenog, društvenog i ekonomskog poretka, koji su svi određeni »na porobljavanju masa, na njihovoj bijedi, na upropašćivanju seljaka i sitnih vlasnika uopće, na nasilju i licemjerstvu, koji od vrha do dna ispunjuju čitav suvremeni život«. ¹⁰ Lenjin je potvrde za ovakve i slične tvrdnje zasigurno mogao pronaći i u posljednjem velikom Tolstojevu romanu »Uskrsnuće« (1899), u kojem na jednom mjestu čitamo kako je Crkva ne samo podržavala nepravdu što ju je država provodila već je i činila najveće svetogrđe i porugu onom istom Kristu u čije ime je sve radila, pa tako i otvoreno sudjelovala u toj nepravdi. Upravo zbog takvih će stavova u Tolstojevoj kritici Crkve i države Lenjin vidjeti naznaku katastrofalnoga pucanja svih starih temelja seoske Rusije, dok će ga Trocki na drugome mjestu nazvati »pjesnikom i pobunjenikom«.

Pred nama stoji nesumnjivo mislilac strastveno posvećen ogromnim i savršeno novim pitanjima, s njihovim, reći će filozof Šestov, vječnim, nasrtljivim suputnicima — zebnjom, sumnjom i besmislenim, nepotrebnim, gladajućim, ali i nesavladivim strahom. Bio je to strah od tragičnosti i besmisla života, zbog kojeg je i ulazio u stalne sukobe s do tada ponuđenim odgovorima. Dok je u »Ratu i miru« pružio epopeju krvavoga rata na bojišnici, u »Ani Karenjini« rata u kući, tihog i strašnog rata koji se zove moderni brak, u »Uskrsnuću« pruža epopeju rata u sebi, rata između duhovnog i životinjskog, između smisla i besmisla. Ovim sažetim izlaganjem osvrćemo se na, uvjetno rečeno, početak (»Ispovijest«) i kraj (»Odgovor«) te posljednje velike Tolstojeve bitke koja se *možda* dovršila prije stotinu godina na željezničkoj stanici Astapovo.

2. Na putu k odgovorima...

Tolstoj je nesumnjivo bio kršćanin, pripadnik Ruske pravoslavne crkve. Na početku svojih »Ispovijesti« on jasno kaže kako je kršten i odgajan u pravoslavnoj kršćanskoj vjeri. Dakle *de iure* Tolstoj je bio kršćanin jer je primio sakrament krštenja. Ne samo da ga je primio, već su ga kršćanstvu podučavali tijekom cijeloga djetinjstva i mladenaštva. *De facto*, Tolstoj po izlasku s druge godine studija, na-

¹⁰ Lenjin, *O književnosti: Zbornik*, Kultura, Zagreb, 1949, str. 92. O odnosu Lenjina prema Tolstoju detaljnije se može vidjeti kod: I. Ambrodo, *Ideologije i književnost*, Slovo Ljubve, Beograd, 1979, str. 28–41; J. Berdica, »Nikolaj Berdjajev o Lavu N. Tolstoju«, u: *Obnovljeni život*, 62 (2007) 2, str. 186–190; P. Macherey, *Teorija književne proizvodnje*, ŠK, Zagreb, 1979, str. 93–120; J. Vidmar, *Razumijevanje književnog stvaranja*, IP »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1977, str. 387–399.

punivši osamnaest godina, više nije vjerovao ni u šta od onoga što mu je predano od strane obitelji, objašnjavajući to riječima kako on ustvari nikada i nije ozbiljno vjerovao, već da je samo imao povjerenja u ono o čemu su ga učili. Prema vlastitom priznanju, doživio je pet lomova vjere, koji su svaki na svoj način bacali novo svjetlo na dotadašnje stavove:

1. 1839. — prouzrokovala su ga njegova starija braća ismijavajući svoju kršćansku vjeru, nakon čega je slijedio zaključak da se vjeru i sve s njom povezano treba učiti, ali da ne treba to sve ozbiljno shvaćati;
2. 1844. — prestao se moliti i odlaziti u crkvu, s priznanjem da je prestao vjerovati u ono što mu je predano u djetinjstvu (nastavio vjerovati u *nešto*);¹¹
3. 1846. — nakon odlaska s druge godine studija priznaje da već nije »vjerovao ni u šta od svega onoga« čemu su ga učili u djetinjstvu;
4. 1854. — ticao se prije svega njegova dotadašnjeg života u književnim krugovima u koje se razočarao, shvativši da je njegova književna vjera potpuni promašaj;
5. 1877. — započinje njegova »velika duhovna kriza« uslijed sve češćih i intenzivnijih »životnih zaustavljanja«, koja su se događala jednim jednim pitanjem: *Zašto? A što poslije?*

Ovim pitanjima simbolički započinje Tolstojeva »potraga za Bogom«, kojeg je isprva tražio u mislima filozofa i ljudi posvećenih sličnim pitanjima. On će ovako u jednom pismu opisati tu svoju potragu: »Ja sam posvetio četrdeset godina unutarnjem radu da bih iz magle filozofskih shvaćanja i religioznih osjećaja izradio jasne i određene poglede na životne pojave — iz mog najbližeg svakodnevnog života — da bih znao što je dobro, a što loše.«¹²

Odgovore na svoja pitanja Tolstoj je »bolno i dugo, mučno, uporno, danima i noćima tražio« u znanosti(ma), i ništa nije našao: »Tražio sam u svim znanostima, i ne samo da nisam našao nego sam se uvjerio da svi oni koji su isto tako kao i ja tražili u znanosti, isto tako ništa nisu našli. I ne samo da nisu našli nego su otvoreno priznali da upravo ono isto što je mene dovodilo u očajanje — besmislenost života — jest i jedino nesumnjivo znanje koje je čovjeku dostupno.«¹³

Prema njegovu mišljenju, ni eksperimentalne, ni spekulativne znanosti, bez obzira što one prve čak i negiraju pitanje smisla, dok ga ove druge priznaju, nisu kadre pružiti odgovor na pitanje smisla života. Općeniti odnos eksperimentalnih znanosti prema tom pitanju Tolstoj je sažeo riječima: »Pitanje: Zašto ja živim? — Odgovor: U beskonačno velikom prostoru, u beskonačno dugom vremenu, beskonačno male čestice mijenjaju se u beskonačnoj složenosti, i kada budeš shvatio zakone tih promjena, tada ćeš shvatiti zašto živiš.«¹⁴

11 On kaže: »Vjerovao sam ja i u boga ili, bolje reći, nisam se odricao boga, ali kakvog boga — ne bih znao reći; nisam se odricao ni Krista i njegova učenja, ali u čemu se sastojalo njegovo učenje, ne bih mogao reći« (usp. L. N. Tolstoj, *Traganje za Bogom*, str. 17).

12 Usp. L. N. Tolstoj, »Pisma 1845–1886«, str. 585–586.

13 Usp. ovaj pasus u: L. N. Tolstoj, *Traganje za Bogom*, str. 32.

14 Usp. L. N. Tolstoj, *Traganje za Bogom*, str. 37.

S druge strane, spekulativne znanosti

da bi se odgovorilo na pitanje koje se postavlja pred svakim čovjekom: »što sam ja«, ili »zašto živim«, ili »što trebam činiti« — traže od čovjeka da prije toga riješi pitanje: »što je život čitavog njemu nepoznatog čovječanstva, čiji samo majušni dio poznaje u jednom majušnom periodu vremena«. Da bi pojmio što je on sam, čovjek prije toga mora shvatiti što je čitavo to tajanstveno čovječanstvo koje čine isti takvi ljudi kao što je on, koji kao ni on sam ne shvaćaju sami sebe.¹⁵

Dakle dok eksperimentalne znanosti svoj zadatak vide u otkrivanju uzročne povezanosti materijalnih pojava, zadaća spekulativnih znanosti je spoznaja bezuzročne suštine života, a oba ponuđena odgovora, prema Tolstoju, čista su besmislica. A koji odgovor nudi spekulativna filozofija? Poslušajmo Tolstoja:

Ta znanost jasno postavlja pitanje: što sam ja i sav svijet? I za što sam ja, i zašto je sav svijet? I otkada postoji, ona uvijek odgovara isto. Da li filozof suštinu života koja se nalazi u meni i u svemu postojećem naziva idejama, supstancijom, duhom ili voljom, filozof govori isto: da ta suština postoji i da ja jesam ta suština; ali zbog čega je ta suština? Što biva iz toga što ona jest i što će biti? (...) I filozofija, ne samo da ne odgovara nego se i sama jedino to i pita. I ako je ona prava filozofija, to se sav njezin posao sastoji u tome da jasno postavi to pitanje. I ako se ona čvrsto drži svoga zadatka, ona ne može drukčije ni odgovoriti na pitanje: »što sam ja i sav svijet?« — nego: »sve i ništa«; a na pitanje: »zbog čega postoji svijet i zbog čega postojim ja?« — »ne znam«.¹⁶

Ne nalazeći očito odgovore u znanosti, Tolstoj ih je počeo tražiti u životu, nadajući se da će ih naći u ljudi njegove (plemičke, intelektualne) sredine. Međutim, analizirajući tako dobivene odgovore, došao je do zaključka da je, doslovce, najbolji izlaz iz besmislenog života — smrt. Ono što ga je konačno odvelo od pomisli na samoubojstvo jest »svijest o životu« tolikih ljudi koji su se nalazili izvan njegove sredine. Odgovore na pitanja potražio je »kod milijardi onih koji su odživjeli svoj vijek i kod živih ljudi koji stvaraju život i nose na sebi svoj i naš život«, a to su bili »mužici«, seljaci. Zašto? »Racionalna spoznaja, u liku znanstvenika i mudraca, negira smisao života, a ogromne mase ljudi, čitavo čovječanstvo, nalaze taj smisao u iracionalnoj spoznaji. A ta iracionalna spoznaja je vjera, ista ona koju ja nisam mogao odbaciti.«¹⁷ Dok mu je racionalna spoznaja govorila da smisla nema, vjera, kao izraz iracionalnosti, ponudila je istinski smisao života. »Jedino ona«, reći će Tolstoj, »daje čovjeku odgovore na pitanje o životu, pa prema tome i mogućnost da živi.«

3. ...na »pitanja srca«

Iako se Tolstojev razlaz sa službenom pravoslavnom dogmatikom, a time i s Crkvom samom, može pratiti od početka njegove duhovne krize (1878), konačni

15 Usp. L. N. Tolstoj, *Traganje za Bogom*, str. 37–38.

16 Usp. L. N. Tolstoj, *Traganje za Bogom*, str. 40.

17 Usp. L. N. Tolstoj, *Traganje za Bogom*, str. 62. Zanimljivo je da Tolstoj na koncu jednog pisma kaže: »[Ž]elim da jasno, a zatim i nepokolebljivo shvatite život — želim vam vjeru« (usp. L. N. Tolstoj, »Pisma 1887–1910«, str. 353. Kurziv u navodu naš.)

razlaz dogodio se početkom 1900. godine, kada je, na inzistiranje tadašnjega vrhovnog prokuratora Pobedonosceva, poznatijeg kao »ruski Torquemada«¹⁸, predsjedavajući Svetoga Sinoda, petrogradski metropolit Antonije, odlučio izopćiti Tolstoja.¹⁹ Tajnom okružnicom namijenjenom svećenstvu Tolstoj je bio proglašen strancem u crkvenoj zajednici te je bilo zabranjeno čitanje bogoslužja za pokoj njegove duše u slučaju da umre nepokajan. Nekoliko mjeseci kasnije članovi Sinoda odlučili su ublažiti izraze u spomenutoj okružnici, a 22. veljače 1901. donose službenu odluku s odredbom da se oglasi na vratima svih crkava. »Odluku« su potpisala po trojica metropolita i episkopa, te jedan arhiepiskop:

U našim danima je Bog dozvolio da se pojavi jedan novi lažni doktor, grof Lav Tolstoj. Književnik svjetske slave, Rus po rođenju, pravoslavac po krštenju i odgoju, grof Tolstoj, zaveden svojom ohološću, ustao je drsko i smjelo protiv Boga, protiv Krista i protiv njegova sveta nasljedstva. Otvoreno i pred svima zaniijekao je majku koja ga je nahranila i odgojila: pravoslavnu crkvu, te je posvetio svoju književnu djelatnost kao i talent koji mu je Bog podario tome da među narodom širi učenja protivna Kristu i Crkvi i da uništi u duhu kao i u srcu ljudi vjeru njihovih otaca, pravoslavnu vjeru koja učvršćuje svijet, u kojoj su živjeli i spasili se naši preci i pomoću koje se sveta Rusija održala jakom sve do sada. U svojim djelima i u svojim pismima, koje šire u velikom broju on i njegovi učenici po cijelome svijetu, a osobito unutar granica naše drage domovine, on propovijeda, sa žarom fanatika, ukidanje svih dogma pravoslavne crkve i samu suštinu kršćanske vjere; on niječe živoga i osobnoga Boga koji se slavi u Svetom trojstvu, stvoritelja i providnost svijeta; on pobija našega gospodina Isusa Krista, Bogočovjeka, ikupitelja i spasitelja svijeta koji je za nas trpio, za nas ljude i za naš spas, te je uskrsnuo od mrtvih; on pobija bezgrešno začćeće u ljudskoj naravi Isusa Krista kao i djevičanstvo, prije i po-

- 18 Konstantin P. Pobedonoscev (1827–1907) bio je poznati ruski pravnik, državnik te savjetnik triju ruskih careva. Nakon završenog studija prava vršio je službu predavača na Moskovskom sveučilištu na Katedri za građansko pravo. Od 1880. do 1905. godine bio je vrhovni prokurator Svetog sinoda Pravoslavne crkve, najviše službe za nadzor Crkve od strane države (često se ova služba naziva i »sekularnim patrijarhom«). Koristeći se svojom službom, vršio je značajan utjecaj na politički i duhovni život države. Po pitanjima religije branio je dominantan položaj pravoslavlja, nedopustivost ravnopravnosti crkava u Rusiji, te je bio protiv odvajanja Crkve od države. Kada je posrijedi odnos između Pobedonosceva i Tolstoja, izlistavajući jednu biografiju, uočili smo čak šest »sukoba« između njih dvojice, koji su konačno eskalirali upravo ovdje istaknutim izopćenjem. Pobedonoscev je dva puta imao svog pandana u Tolstojevim romanima — Alekseja A. Karenjina (»Ana Karenjina«) i Toporova (»Uskrsnuće«).
- 19 Istaknimo da je već 1886. metropolit Hersona i Odese Nikanor propovijedao protiv »tog novog učitelja heretika«. Slijedi niz optužbi iz 1891. »zbog nevjerovanja i bezbožnosti«, zatim godinu kasnije svećenici su, iako je bila glad, preporučivali seljacima da ne primaju Tolstojevu pomoć [poznato je da se Tolstoj osobito te godine posvetio pomaganju gladnima, o čemu detaljnije on sam govori u spisu »O gladi«, koji nalazimo u: L. N. Tolstoj, »Publicistički spisi (1855–1909)«, str. 406–444. O cijelom ovom slučaju opširnije vidi: H. Troyat, *Tolstoj*, Naprijed, Zagreb, 1978, str. 496–504]. Pobedonoscev 1896. godine neuspješno od cara traži da zatvori Tolstoja u suzdalski manastir. Nije na odmet spomenuti i činjenicu da već 1883. policija i tajna služba carske Rusije ima loše mišljenje o Tolstoju iz nekoliko razloga: (1) družio se sa sektom *molokana* u Samari; (2) mužicima u Jasnoj Poljani utuvljuje u glavu neke »krive i opasne« ideje o jednakosti svih ljudi; (3) tvrdio je da Pravoslavna crkva izopačuje Kristovu nauku; (4) odbio je sudjelovati u radu suda gdje je bio obvezan raditi [znamo da je prije vršio službu mirovnoga suca, o čemu svjedoči rad: R. Easley, »Count L. N. Tolstoy, Peace Arbitrator 1861–1862«, *Tolstoy Studies Journal*, 15 (2003), str. 1–18]. Usp. ove podatke u: H. Troyat, *Tolstoj*, str. 561; 438.

slije Kristova rođenja, majke Božje, prečiste i uvijek djevice; ne priznaje ni budući život ni nagradu poslije smrti, pobija sve crkvene tajne kao i njihovo povoljno djelovanje; i, napadajući najsvetije točke vjere pravoslavnog naroda, ne boji se rugati najvećoj tajni svetog pričešća (...) Zato ga Crkva više ne priznaje za svoga člana i neće ga moći priznati dok se ne bude pokajao i ne bude uspostavio svoju zajednicu s njom.²⁰

Tolstoj je ekskomunikaciju primio s osjećajem dubokog zadovoljstva. Postao je mučenik uz mali trošak, reći će Troyat. Nakon mjesec dana i mnoštva primljenih pisama odlučio je odgovoriti na »Odluku«, i to prije svega zato da opovrgne tvrdnje materijalista i ateista, koji su u njemu vidjeli istomišljenika. Tako je nastao njegov »Odgovor na Odluku« koji je iznova izazvao val oduševljenja, za koji se vlast potajno nadala da će ubrzo nestati, baš kao i njegov pokretač koji se iznenada razbolio.

Cilj ekskomunikacije bio je ustvari umanjiti značaj i vrijednost njegova utjecaja, koji je vršio osobito putem svojih publicističkih, ali i kasnijih književnih djela. Kap koja je prelila čašu strpljenja Crkve Tolstojev je posljednji veliki roman »Uskrsnuće« (1899), u kojem kroz gotovo cijelu radnju provlači vlastite krute stavove o Crkvi, koja je od kršćanstva stvorila »iznemoglu religiju«, potpuno posvećenu zemaljskim ciljevima. No povratna reakcija na njegovu ekskomunikaciju bila je sasvim neočekivana. Ona kao da je postala katalizator njegovih religioznih ideja koje su mnogi počeli prihvaćati.²¹ Iako će Tolstoj uglavnom pozitivno, no ništa manje iznenađeno, gledati na reakcije drugih²², glavninu svoga »Odgovora« posvetio je kritici ne toliko same »Odluke« koliko tvrdnji u njoj iznesenih. Njegova kritika išla je u tri smjera:

1. »Odluka« je nezakonita ili namjerno dvosmislena;
2. »Odluka« je proizvoljna, neutemeljena i nepravedna;
3. »Odluka« sadrži klevetu i potiče na ružne osjećaje i postupke.²³

Osim što je svojim »Odgovorom« želio ukazati na ono što je u »Odluci« nepravedno, njime je na neki način želio i odgovoriti na pisma što su mu ga slali anonimni korespondenti. Iz tog razloga »Odgovor« pruža nešto širi uvid u njegovu vjeru no što bi to bio slučaj da se zadržao samo na tvrdnjama koje stoje u samoj »Odluci«. Sam »Odgovor«, uvjetno rečeno, možemo podijeliti na tri osnovna dijela:

20 H. Troyat, *Tolstoj*, str. 561–562.

21 Kao primjer Tolstojeva utjecaja na tadašnje rusko društvo navest ćemo riječi Alekseja Suvorina, ondašnjeg upravitelja lista »Novo vrijeme«, koji kaže: »Imamo dva cara: Nikolaja II. i Lava Tolstoja. Koji je jači? Nikolaj II. je nemoćan protiv Tolstoja, ne može uzdrmati njegovu prijestolje; međutim Tolstoj nepobitno drma prijestolje Nikolaja II. i njegove dinastije. Proklinju ga, Sinod ga izopćuje. Sinod proglašava svoje izopćenje. Tolstoj odgovara, njegov odgovor kruži u rukopisnim prijepisima i pojavljuje se u stranim novinama. Neka samo netko pokuša taknuti Tolstoja, sav će svijet graknuti a naša će administracija podvući rep.« (H. Troyat, *Tolstoj*, str. 565)

22 Tako čitamo u: L. N. Tolstoj, »Pisma 1887–1910«, str. 307, 309.

23 Usp. L. N. Tolstoj, »Publicistički spisi (1855–1909)«, str. 542. Za pravno–teološko razumijevanje anateme (ekskomunikacije) u Pravoslavnoj crkvi konzultirali smo: *Enciklopedija pravoslavlja*, Knjiga 1, Savremena administracija, Beograd, 2002, str. 49–50.

1. prikaz općih crta »Odluke«;
2. pojedinačne izjave »Odluke« i autorov odgovor na njih;
3. sažeto tumačenje i »ispovijest vjere«.

Pokušat ćemo pružiti sažete rezultate do kojih je Tolstoj stigao u potrazi za odgovorima na »pitanja srca«, a koji nam se otkrivaju u »Odgovoru«, s jasnom ogralom od detaljne analize kako općih crta same »Odluke« tako i pojedinačnih autorovih odgovora na optužbe u njoj iznesenih.

3.1. Tolstojev odgovor Crkvi

Tolstoj tvrdi da se odrekao Crkve koja sebe naziva pravoslavnom, ali ne zato jer se pobunio protiv Gospodina, već zato što mu je, naprotiv, želio služiti. Neko-liko godina je posvetio čitanju, izučavanju i kritičkoj analizi dogmatske teologije²⁴, dok je istovremeno izvršavao sve obveze nametnute od strane Crkve. Sve to ga je dovelo do zaključka »da je učenje Crkve teorijski lukava i štetna laž, a praktično je skup najgrubljeg praznovjerja i vradžbina koje potpuno prikrivaju sav smisao kršćanskog učenja«.²⁵

Iz ovakva uvjerenja razvidno je i zašto je Tolstoj tražio da ne puste k njemu »crkvene slugе« kada bude ležao na samrtnoj postelji, već da njegovo tijelo sklone što brže bez ikakvih obreda i molitava u grob.²⁶ Tu su želju njegovi najbliži i ispunili, unatoč svim nastojanjima predstavnika Crkve.

24 Zanimljivo kaže u jednom pismu: »[N]ašao sam da postoji besmrtnost, da postoji ljubav, i da bi čovjek bio vječno sretan treba živjeti za druge. Ta otkrića su me iznenadila svojom sličnošću s kršćanskom religijom te sam ih umjesto da otkrivam sam, počeo tražiti u Evandelju, ali malo sam našao. *Nisam našao ni Boga, ni Otkupitelja, ni otajstvo, ničega*; a tražio sam svim, svim silama duše, plakao, mučio se i ništa nisam želio *osim istine*« (usp. L. N. Tolstoj, »Pisma 1845–1886«, str. 185). Tolstoj piše »Kritiku dogmatske teologije« u kojoj govori uglavnom o onome u što *ne vjeruje*, ali i o svojim shvaćanjima onoga što čini srce kršćanskoga vjerovanja (opširniju analizu ovoga djela donose nam: A. Maude, *The Life of Tolstoy Later Years*, Constable and Company Ltd, London, 1910, str. 25–63; D. Rancour–Lafarriere, *Tolstoy's Quest for God*, str. 77–88).

25 L. N. Tolstoj, »Publicistički spisi (1855–1909)«, str. 545.

26 Brojne su rasprave vođene oko toga što se doista dogodilo neposredno prije Tolstojeve smrti na željezničkoj stanici Astapovo u pogledu njegova eventualnog izmirenja s Crkvom. Neki će autori s pravom pretpostavljati da se Tolstoj po odlasku iz svoga doma nekoliko dana prije smrti uputio u manastir Optina Pustinja s mogućim ciljem da se zamonaši. Tako će u pismu svojoj supruzi svoj odlazak opravdati riječima da se uklanja iz »života u svijetu« kako bi svoje posljednje dane proživio »u samoći i miru« (usp. H. Troyat, *Tolstoj*, str. 668.). On je doista noćio u Optini, ali se uputio i dalje, k sestri Mariji, kaluderici u manastiru Šamordino, u čijoj se okolini želio nastaniti. Zbog straha da će ga supruga ondje naći, odlučuje se na put u nepoznato, a zbog teškoga zdravstvenog stanja put završava na željezničkoj stanici Astapovo, gdje je i umro 7. studenog 1910. Poznato je da par dana prije njegove smrti petrogradski metropolit Antonije, onaj isti koji ga je ekskomunicirao, šalje brzojav Tolstoj u kojem ga nagovara da se pokaje »prije nego se bude morao pojaviti pred Božjim sudom«. No brzojav mu nije uručen. Ipak, 5. studenog u Astapovo stiže *starac* Varsanufije iz Optine (1912) i to, prema izvorima otkrivenim tek 1956, na poziv samoga Tolstoja. Njihov susret spriječila je Tolstojeva kćerka Aleksandra u namjeri da poštuje ranije izraženu volju svojega oca, koji je u svome »Dnevniku« početkom 1909. zapisao: »Ne bih se više mogao vratiti Crkvi i pričestiti prije smrti« (H. Troyat, *Tolstoj*, str. 688). Starac je inzistirao na susretu, do kojega ipak nije došlo.

Stvar za službenu Crkvu možda i ne bi bila toliko problematična da u Tolstoju nisu vidjeli »novoga lažnog proroka« koji je otvoreno i putem svojih djela širio svoj »lažni nauk«. No u svome će »Odgovoru« Tolstoj izjaviti kako je on doduše u »svojim djelima iznosio svoje shvaćanje Kristova učenja« te da ih nije »skrivaio od ljudi koji su se s njima željeli upoznati«, ali ih istovremeno nikada nije sam tiskao. Ljudima je govorio kako on shvaća Kristovo učenje samo onda kada su ga o tome pitali. Važnim se ovdje čine riječi što ih Tolstoj upućuje u jednom svom pismu iz 1884. rođakinji Aleksandri Tolstoj, u kojem ga ona optužuje za istu stvar, na što on odgovara:

Kažete da poučavam (...) To je strahovita neistina. Smatram da ne postoji čovjek s vjerom i uvjerenjima koji bi bio manje naklonjen poučavanju i manje poučavao nego ja (...) Ja vjerujem (nije važno ako je moja vjera loša) (...) Na nesreću, postoji ruska javnost koju zanimaju moji pogledi na život. Recite, molim vas, što trebam činiti. Da ne iznosim svoja shvaćanja dok se ne iskristaliziraju, dok ne budem čvrsto uvjeren da tako vjerujem, da ću umrijeti s tom vjerom i za tu vjeru? Upravo tako sam radio. A što ću raditi sada, kad vjerujem svom dušom u ono što smatram istinom, što ću kad me budu pitali u što vjerujem? Da krijem svoju vjeru? Da krijem zato što se moja vjera ne slaže s onom koja vlada, zato što mi je nezgodno, teško i opasno izražavati je? Jasno da ja moram reći u što vjerujem da ne bi bilo nikakvih *quiproquo* i da ljudi ne bi mogli iskoristiti moj autoritet (...) za to da podržavaju ono u što ne vjerujem (...) ²⁷

U kontekstu ove kritike vrijedno je zapaziti Tolstojevo isticanje činjenice da ne može od javnosti kriti istinu do koje je došao. Nije želio kriti *svoju vjeru* samo zato što se ona ne slaže sa službenom vjerom Crkve. Naprotiv, on će reći da mora iznijeti u što vjeruje da ne bi drugi, osobito materijalisti i ateisti, iskoristili njegov autoritet za opravdanje stavova koji, ustvari, nemaju nikakve veze s njegovim. Zato kaže:

Smisao svega onoga što pišem je u tome što ja iznosim *svoju*, svoju osobnu vjeru i ne samo što ne kažem da osim moje vjere nema spasa već priznajem da je svaka vjera dobra ako je iskrena i ujedinjuje nas u djelotvornoj ljubavi. Govorim samo u što ja vjerujem i čemu ne vjerujem, i zašto ne vjerujem. Često se čudim žestini koju izaziva moje ispovijedanje vjere. ²⁸

Uobičajene tvrdnje da je starac bio službeni izaslanik Sv. sinoda pokazale su se netočnima. Sam Varsanufije kaže: »A to da su me iz Peterburga slali u Astapovo, to nije istina. Želio sam poučiti Tolstoja; pa on je sam dolazio u Optinu, nitko ga nije vukao« (o cijeloj ovoj zgodi vidi: *Poslednje utočište svete Rusije — čudesni svetovi Optine Pustinje*, prir. Jovan Srbulj, Pravoslavna misionarska škola pri hramu svetog Aleksandra Nevskog, Beograd, 2007, str. 296–301).

27 Usp. L. N. Tolstoj, »Pisma 1845–1886«, str. 579.

28 Usp. L. N. Tolstoj, »Pisma 1845–1886«, str. 579–580. U pismu caru Nikolaju II Tolstoj će na jednom mjestu ovako opisati tadašnje stanje u pravoslavlju: »[U]opće se ne može reći da je pravoslavlje, koje je nekad bilo svojstveno ruskom narodu, njemu i sada svojstveno. Iz izvještaja vrhovnog prokuratora sinoda možete vidjeti da ljudi koji su duhovno najrazvijeniji (...) iz godine u godinu sve više i više prelaze u takozvane sekte« (usp. L. N. Tolstoj, »Pisma 1887–1910«, str. 323).

Upravo će iz ovakvih razloga svome prijatelju i suradniku Nikolaju Strahovu ukazati na činjenicu da su putovi postizanja odgovora na »pitanja srca« posebni za svaki um, što slikovito opisuje riječima:

Znam također da kad hoću u Moskvu, moram putovati na sjever i ukrcati se u vlak u Tuli, ali to ne može biti *opće pravilo* za sve ljude na različitim stranama svijeta koji žele doći u Moskvu (...) ali mogu vas uvjeriti da sam u Moskvi, da više nikuda ne želim putovati i da je u Moskvi vrlo lijepo. Napisao sam vam kako sam tamo stigao, a pošto ne znam sigurno gdje ste, molim da provjerite moju maršrutu — hoće li vrijediti i za vas?²⁹

U čemu se dakle sastojalo to problematično Tolstojevo »osebno kršćanstvo« protiv kojega je ustala Ruska pravoslavna crkva? Kakva je njegova vjera u odnosu na onu dogmatsku? Izriječno kaže da odbacuje »neshvatljivo Trojstvo«, kao i bazu, kako je naziva, »o padu prvoga čovjeka« te »bogohulnu povijest o bogu kojeg je rodila djevica da bi iskupio rod ljudski«. No Tolstoj kaže da nije odbacio »Boga — duha, Boga — ljubav, jedinoga Boga — početak svega«. Ništa drugo niti ne priznaje »da postoji osim Boga«, te sav smisao života i vidi »u izvršavanju Božje volje izražene u kršćanskom učenju«. Čak smatra Boga »neminovno potrebnim«, bez koga se ne može živjeti.³⁰

Što se tiče eshatologije i vjerovanja u zagrobni život, Tolstoj svjedoči:

Ako se zagrobni život razumije u smislu drugog dolaska Krista, pakla s vječnim mukama i đavlama, i raja kao stalnog blaženstva, onda je potpuno točno da ja ne priznajem takav zagrobni život; ali vječni život i naknadu ovdje i svugdje, sad i uvijek, priznajem do te mjere da, stojeći prema svojim godinama na rubu groba, često se moram prisiljavati da ne poželim tjelesne smrti, to jest rođenje u novom životu, i vjerujem da svaki dobar postupak povećava istinsko dobro moga vječnog života, a svaki loš postupak ga smanjuje.³¹

Smrt i novi život Tolstoj na mnogo mjesta ranije gotovo zaziva, nadajući se ipak punini spoznaje. Na jednom mjestu kaže: »Tko smo mi — spoznat ćemo tek kada stanemo umirati!«³²

Upravo zato se toliko pripremao za »veliki put« jer, kako kaže, što dulje živi i što je bliže velikoj promjeni, sve mu je radosnije i da živi i da promijeni svijet: »U svakom slučaju, život se bliži kraju, a kraj je bolji od početka. Nadam se da će i onaj život biti bolji od ovoga.«³³ Ovako sažima svoju vjeru u zagrobni život:

29 Usp. L. N. Tolstoj, Pisma »1845–1886«, str. 479. Kurziv u navodu naš!

30 Usp. ove misli u: L. N. Tolstoj, »Publicistički spisi (1855–1909)«, str. 546; L. N. Tolstoj, »Pisma 1887–1910«, str. 405.

31 Usp. L. N. Tolstoj, »Publicistički spisi (1855–1909)«, str. 546. Zanimljivo je ovdje spomenuti da Tolstoj 1903. dovršava za Crkvu vrlo problematično djelo pod naslovom »Razaranje pakla i njegova obnova«, u kojem za obnovu pakla nakon Kristova uskrsnuća, u formi legende naravno, optužuje Crkvu i njezine službenike (u nas je raspoloživ tekst prijevoda s početka XX. st., prilagođen suvremenom hrvatskom jeziku u: L. N. Tolstoj, *Ne mogu šutjeti*, Udruga David, Zagreb, 2008, str. 185–211).

32 Usp. L. N. Tolstoj, »Pisma 1887–1910«, str. 401.

33 Usp. L. N. Tolstoj, »Pisma 1887–1910«, str. 365.

[P]rimičući se neizbježnom i dobrom kraju, osjećam da ja, ukoliko su mi određenije predodžbe o tome što će biti tamo, utoliko manje vjerujem u njih i, naprotiv, ukoliko su mi neodređenije, utoliko je jača i čvršća vjera u to da se život ne završava ovdje, već da onamo počinje novi i bolji, moćniji i jači. Tako da se sve svodi na vjeru u milost božju — sve što je kod njega i od njega, sve je to sreća. I kao što sam, rodivši se, potekao od njega, tako ću, umirući, otići k njemu, i da od njega osim dobra ne može biti ništa drugo.³⁴

U srcu Tolstojeve ekskomunikacije, prema vlastitom priznanju, stoji njegovo odbacivanje sakramenata (u svjetlu pravoslavne terminologije on ih naziva *tajnama*). Doista odbacuje sve sakramente smatrajući ih »niskim, grubim vradžbinama koje nisu u skladu s pojmom Boga i kršćanskim učenjem«.³⁵

3.2. Tolstojeva kritika dogmatskog kršćanstva

Istinsku vjeru Tolstoj je otkrio u razgovoru o Bogu, vjeri, životu i spasenju s nepismenim »mužikom–bogomoljcem« koji ga je uveo u svijet priča o spasenju nepismenih, glupih i onih koji ne znaju ništa o učenju Crkve. Ovako opisuje taj rascjep između učenja Crkve i onoga što je našao u običnoga ruskog čovjeka: »Bez obzira na te sumnje i mučenja, ja sam se držao pravoslavlja. Ali, pojavila su se pitanja o životu koja je trebalo riješiti, i rješavanje tih pitanja pomoću crkve — suprotno samim temeljima ove vjere po kojoj sam živio — konačno me je primoralo da se odrekнем mogućnosti općenja s pravoslavljem.«³⁶

Tolstoj će službenoj Crkvi prigovarati da se toliko udaljila od onoga što je Krist govorio da se teško može govoriti o Kristovoj želji za takvom Crkvom kakvu danas ima(mo). Izriječom će reći kako Kristovo učenje nije sadržano u sakramentima, službenim molitvama, službama, svijećama, ikonama, već u tome »da ljudi vole jedan drugoga, da ne plaćaju zlo zlim, da ne sude, da ne ubijaju jedan drugog«. Dogmatski sadržaj crkvenoga nauka, prema Tolstoju, obmanjuje ljude, jer od vjernika skriva istinu koju je Krist otkrio, a koja je nemjerljiva s navodnim dobrima koje Crkva pruža. On će reći: »Ako je išta svetinja, onda to svakako nije ono što oni (ljudi Crkve, op.) zovu svetim tajnama, već baš ta obaveza da razobličavaš njihove religiozne obmane kada ih vidiš.«³⁷

Prema vlastitome priznanju, njegova kritika ide upravo za tim da razotkrije svu lažnost i licemjernost Crkve. Dapače, tu će kritiku shvatiti kao svoju obvezu. »Ako to što oni rade ja nazivam pravim imenom«, kaže Tolstoj, »onda ja samo činim ono što moram, što ne mogu ne činiti ako vjerujem u Boga i kršćansko učenje.«³⁸ Na jednom će mjestu reći da se križ ne može nositi bilo kuda, već za Isusom, to jest

34 Usp. L. N. Tolstoj, »Pisma 1887–1910«, str. 362.

35 Tema Tolstojeva odbacivanja sakramenata zaslužila bi poseban rad, no mi ćemo zbog ograničena prostora uputiti na najvažnije izjave vezane uz ta odbacivanja: L. N. Tolstoj, »Publicistički spisi (1855–1909)«, str. 547; L. N. Tolstoj, *Uskrsnuće*, str. 135–136, 138–139; Tolstoj, *Jevanđelje*, *Metaphysica*, Beograd, 2004, str. 9–32; L. N. Tolstoj, *Traganje za Bogom*, str. 96–97.

36 L. N. Tolstoj, *Traganje za Bogom*, str. 99.

37 L. N. Tolstoj, »Publicistički spisi (1855–1909)«, str. 549.

38 L. N. Tolstoj, »Publicistički spisi (1855–1909)«, str. 549.

izvršavajući njegov zakon ljubavi prema Bogu i bližnjemu, a upravo to je mislio da čini. Ide do te mjere da svoju kritiku i svoje postupke uspoređuje s poznatim Kristovim »izgonom trgovaca iz Hrama«, te kaže: »Za Krista, koji je iz hrama izagnao bikove, ovce i trgovce, mogli su govoriti da huli. Kad bi on sad došao i vidio što se u njegovo ime radi u crkvi, sigurno bi s još većim i opravdanim gnjevom poizbavio (...) sve ono pomoću čega oni (...) skrivaju od ljudi Boga i njegovo učenje.«³⁹

U zaključku »Odgovora« Tolstoj sažima svoje misli riječima kako stvarno ne vjeruje u ono u što svećenstvo i službena Crkva tvrde da vjeruju, ali vjeruje u mnogo toga u što oni žele uvjeriti ljude da on sam ne vjeruje. I ovo je Tolstojev *credo*:

[V]jerujem u Boga, kojeg shvaćam kao duh, kao ljubav, kao početak svega. Vjerujem da je on u meni i ja u njemu. Vjerujem da je božja volja jasnije i razumljivije od ničega izražena u učenju Krista čovjeka — i *smatram da je najveće huljenje shvaćati ga kao boga i moliti mu se kao bogu*. Vjerujem da je istinsko blago čovjeka u izvršavanju božje volje, njegova je pak volja da ljudi vole jedan drugoga i da stoga postupaju jedan s drugim tako kako bi željeli da s njima postupaju, kao što je i rečeno u Evandjelju — da su u tome zakon i proroci.⁴⁰

Drugi dio njegove ispovijesti vjere dotiče se odgovora na pitanje o smislu ljudskoga života, za kojim je žudio do smrti. Ovo je njegov odgovor: »Vjerujem da je (...) smisao života svakog pojedinog čovjeka samo u povećavanju ljubavi u sebi; da povećavanje ljubavi vodi svakog pojedinog čovjeka u ovom životu ka sve većem i većem dobru, što više ljubavi bude u čovjeku, to mu poslije smrti pruža još veće dobro (...)«⁴¹

Koje sredstvo on vidi za ostvarenje tog »smisla života svakog pojedinca«? Njegov je odgovor jednostavno molitva, i to: »(...) ne zajednička molitva u hramovima koju je Krist direktno zabranio (...) već molitva za koju je Krist dao obrazac — usamljena, koja se sastoji u uspostavljanju i jačanju svoje spoznaje o smislu svoga života i njegovoj ovisnosti samo od božje volje«.⁴²

Iz ovih nekoliko misli razvidno je koliko je Tolstojevo kršćanstvo, u punom smislu riječi, »osebujno«. Tolstoj je sebe proglasio glasnogovornikom novoga, istinskoga, oslobođenog »Isusa« kršćanstva, kršćanstva utemeljenog na onome što je Isus zaista rekao, a ne na mitovima o njegovu životu, smrti i pretpostavljenim nadnaravnim događajima. Trebalo je to biti racionalističko kršćanstvo oslobođeno mitova (*myth-free*), barem očišćeno od naslaga pogrešaka i nepravilnosti nagomilanih tijekom stoljeća.⁴³ Tolstoj se svojim kršćanskim učenjem zadržao gotovo isključivo na Starome zavjetu. Njegova je religija starozavjetna, *predkršćanska*, koja

39 L. N. Tolstoj, »Publicistički spisi (1855–1909)«, str. 550.

40 L. N. Tolstoj, »Publicistički spisi (1855–1909)«, str. 550.

41 L. N. Tolstoj, »Publicistički spisi (1855–1909)«, str. 550.

42 L. N. Tolstoj, »Publicistički spisi (1855–1909)«, str. 550–551.

43 Riječima Špidlíka, iako se priča »posljednjeg Tolstoja« čini istinski kršćanskom, duboko ispod svega liberalni je skepticizam: Kristova osoba i njegova čuda pripadaju sferi mitologije. Pa ipak, najvrjednije je evandjelje kao moralni nauk. Svijet *bi se* promijenio kada bi ljudi odlučili poštivati taj zakon (usp. T. Špidlík, *Poznaješ li Trojedinoga Boga?*, Glas Koncila, Zagreb, 1999, str. 109) Tu je izvoriste njegova tzv. »religioznog anarhizma«.

prethodi kršćanstvu i objavi Sina Božjega, *unitarna* religija utemeljena na razumu. Možemo reći da je Lav Tolstoj, uvjetno rečeno, »prihvatao« Isusa (istinskog čovjeka), u isto vrijeme »odbijajući« Krista (istinskog Boga).

4. Zaključne misli

Zajedno s teologom Škvorcem možemo zaključiti da se Tolstoj najviše zauzimao za pitanja vjere kad je promišljao o odgovornosti, o dubini i zadaći života, o savjesti. U ovome smo radu, na sažet i ograničen način, željeli ukazati na činjenicu da je Tolstojev život bio prožet *potragom za Bogom*. Ta nam potraga možda i ne bi bila toliko intrigantna da nije započela kroz »pobožnost mišljenja« rođenu iz »umijeća sumnje«. Mišljenja smo da ga je upravo takva »pobožnost mišljenja« navela da potraži »svoje osebujno kršćanstvo, utemeljeno na 'čistom Evandjelju', s pogledom na prvu zapovijed — na kanon ljubavi, koja sve prašta i svemu se nada.«⁴⁴ Čini se da se i njemu, baš kao i knezu Nehljudovu, nehوتيčno rasklopivši Evandjelje »dogodilo ono što se često događa ljudima koji žive duhovnim životom. Dogodilo se to da je misao koja mu se isprva prikaza kao nešto neobično, kao paradoks, čak i kao šala, stala sve češće i češće nalaziti potvrdu u životu i iskrsla odjednom pred njim kao najjednostavnija, nesumnjiva istina.«⁴⁵

Ako su istinite riječi engleskog pjesnika Johna Keatsa da istina ne postaje istinita sve dok se ne osjeti u žilama i dok se kroz strast ne prenese u srce, za Tolstoja možemo reći da je, unatoč svim razilaženjima s dogmatskim kršćanstvom, ostao jedan od najistinoljubivijih književnika, koji nam je u svojim djelima ostavio opis svoje žudnje za istinom, ponekad u ravnom, ponekad u izdubljenom ili ispupčenom ogledalu stvarnosti. Niti jedno od tih ogledala nije nas obmanulo, jer nam je opisao kako je on »tamo stigao«, a na nama je da provjerimo njegov put da vidimo hoće li vrijediti i za nas. Za njega je toga jutro u Astapovu »započeo sasvim novi život«, ne samo zato što je ušao u nove prilike za život, već zato što je sve što mu se događalo sada imalo smisla. Otvoreni zaključak romana »Uskrsnuće« i našega rada glasi: »Čime će se završiti taj period njegova života, pokazat će budućnost...«

44 M. Škvorc, *Vjera i nevjera — Problem naših dana i Misterij naših duša*, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Zagreb, 1982, str. 274.

45 L. N. Tolstoj, *Uskrsnuće*, str. 433.

Discovering the Meaning of Life through Philosophy: The Tolstoy Case

On the Centenary of his Death (1910–2010)

Josip Berdica^{*}

Summary

This paper resumes new philosophical readings of L. N. Tolstoy (1828–1910) in Croatian philosophy and marks the centenary of his death. The focal point of our interest is his »piety of thinking« (philosophy) in pursuit of faith and, ultimately, of God.

From the wealth of Tolstoy's writings on this topic, the author chooses two non-fictional pieces, one of which marks the beginning (Confession) and the other the end (Reply to the Synod's Edict on Excommunication) of his battle with God and his doubts about dogmatic Orthodox Christianity. The paper offers one of a variety of possible ways of grasping Tolstoy's theodicy within the framework of late 19th century Russian philosophy.

Key words: L. N. Tolstoy, »piety of thinking«, Russian philosophy, faith, God, Orthodox Church

^{*} Dr. sc. Josip Berdica, Faculty of Law, University Josip Juraj Strossmayer of Osijek. Address: Stjepana Radića 13, 31000 Osijek, Croatia. E-mail: jberdica@pravos.hr